

Р.Г. Миська

КНЯЖА ТЕРЕБОВЛЯ (історіографічний огляд)

У статті подано огляд писемних джерел та історіографії княжої Теревовлі. Акцентовано увагу на проблемі локалізації літописного міста.

Вивчення княжих міст Київської Русі, зокрема їхньої ролі у формуванні територіально-адміністративної структури упродовж X—XIII ст., і надалі залишається важливим та актуальним завданням сучасної вітчизняної історичної науки. Оскільки останніми роками істотно поповнилася джерельна база, погляди на роль і місце княжих міст в епоху середньовіччя також змінюються.

Уперше в літопису Теревовля згадується під 1097 роком у зв'язку з Любецьким з'їздом: «Кожен хай держить вотчину свою:..., а Теревовль — Василькові» (Літопис 1989, с. 146). Під тим самим роком згадка про це місто пов'язана з трагічною подією — осліпленням князя Василька. «Та се мені дивно: він дає мені город свій або й мій Теревовль. (Се) моя волость і нині» (Літопис 1989, с. 151), — заявив Василько Давидовому послові. Під 1144 та 1153 роками описується військове протистояння Галицьких та Київських князів поблизу Теревовлі (Літопис 1989, с. 196, 259). У 1206 р. відбувся поділ галицької землі між Ігоровичами: «І сів Володимир у Галичі, а Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі. Синові ж своєму Ізяславу (Володимир) дав Теревовль» (Літопис 1989, с. 371). Під 1211 р. літописець описує похід польського короля Леська та Данила Романовича на Галич: «І сталася січа велика на річці Бобрці, та перемогли ляхи та Русь, а Володислав утік: многі були побиті із його воїв. Але потім же Лесько не зміг узяти Галича і, пішовши, і спустив він довкола Теревовля, і довкола Моклекова, і Збаража» (Літопис 1989, с. 374). Остання літописна згадка Теревовлі належить до 1226 р. Після сутички короля Андрія з Мстиславом «пішов король до Теревовля і взяв Теревовль, і пішов до Тихомля» (Літопис 1989, с. 382).

Літописні згадки відобразилися у пізніших дослідженнях істориків, археологів, краєзнавців. З першої половини XIX ст. значно активізувалися вивчення та охорона історичних пам'яток (Куріло 2002, с. 6—57). Не оминула ця тенденція й Гали-

чину. Першим ученим, який поставив собі завдання науково дослідити історію Галицько-Волинського князівства, був Д. Зубрицький, архіваріус Львова і співробітник Ставропільського інституту. Маючи доступ до архівних матеріалів, він спершу запланував складання дипломатарія галицьких грамот, а згодом почав опрацьовувати джерела ранньофеодального періоду (Крип'якевич 1984, с. 10). Підсумком багаторічних досліджень стала «Історія древнього Галичско-русского княжества» у трьох частинах (Зубрицький 1852; 1855).

Спробу висвітлити історію Теревовельщини зробив відомий дослідник старовини В. Ільницький (Ільницький 1862). У своїй праці він, спираючись на писемні джерела, намагався простежити роль Теревовлі та її значення для розвитку Галичини в цілому.

У другій половині XIX ст. зацікавлення археологічним матеріалом зростає. Так, Ярослав Головацький у статті «Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине» (Головацький 1871, с. 6) описує відомі на той час археологічні пам'ятки та знахідки. Він згадує в Теревовлі лише «вырыты» стародавні кульчики та персні, не уточнюючи, що, насправду, до якої саме історичної епохи вони належать та де саме їх знайдено, а далі знову вдається до переповідання літописних даних про Теревовлю.

Перші польові дослідження неподалік сучасної Теревовлі провів у с. Семенів біля монастиря А. Кіркор у 1876 р. (Кіркор 1877, с. 15—16). Він досліджував давньоруський могильник, який складався з 13 курганів різного ступеня збереженості. Дослідник розкопав 6 курганів. У першому кургані жіночий кістяк був орієнтований головою на захід. Він обпирався на великий камінь і був обкладений дубовими брусами, укріпленими, до того ж, з обох боків каменями. На пальці правої руки небіжчиці знаходився бронзовий перстень, а на місці вух — бронзові сережки. У районі шийних хребців виявлено сердоликову намистину та дві бронзові прикраси зі срібними вставками. У похованні було також

7 цвяхів та уламки посуду. Друге поховання, чоловіче, дуже подібне до першого. Тут знайдено шматки дерева, уламки посуду й кілька цвяхів. У третьому кургані біля чоловічого кістяка були тільки уламки посуду. У четвертому помічено сліди трупоспалення та знайдено орнаментовані уламки посуду, кістки й залізні цвяхи. П'яте поховання також чоловіче. У шостому скелет був в анатомічному порядку, але не мав черепа. Антропологічні дослідження кістяків провів І. Коперницький (Kopernicki 1877, s. 58—64). Деяко пізніше ще два кургани розкопав В. Демитрикевич (Demetrykiwicz 1900, s. 118—121).

Питання локалізації княжої Теревовлі першим порушив польський дослідник О. Чоловський. У праці «Давні замки та твердині на Русі Галицькій» він, аналізуючи акт ревізійної комісії 1632 р.: «Czytamy nadto w owem sprawozdaniu ze rum wielki z dziedzinca zamkowego, gdzie niekiedy byl monastyr albo zamek jakis stary, ktory byl na przeszkodzie obronie zamkowej, kasal starosta znieśc z nimalym trudem I kosztem», — припускає, що згадані руїни належать до «ruskich» часів (Czolowski 1892, s. 55). У наступних працях О. Чоловський уже стверджує, що замок Казимира було споруджено на місці літописної Теревовлі — осідку удільних князів теревовельських (Czolowski, Janusz 1926, s. 112; Czolowski 1935, s. 3). Пізніше цю гіпотезу підтримав та розвинув видатний дослідник галицьких міст Лев Чачковський. На початку 1930 рр. він узяв участь у дослідженні польського краєзнавчого товариства в Теревовлі, яке проводило роботи з усунення румовища посеред мурів замку. Тоді було відслонено підвалини муру з давнішого замку, а в середині замкової площі відкопано замкову криницю завглибшки 45 м (Чачковський 1932, с. 257—259). Беручи до уваги згаданий вище запис ревізійного акту від 1632 р., дослідник схилився до думки, що ці залишки належали пам'ятці українських часів. «А що в княжих часах на нашій території лише храми були муровані, а решта споруд рублені з дерева, то можна припустити, що усунуте румовище було рештками княжої двірської церкви» (Чачковський 1932, с. 258). На його думку, двірська церква могла знаходитися лише у північній частині замкової площі. «Вона, отже, стояла у північній частині замкової площі, край глибокого перекопу, що відділює кінець скалистого язика гори. Побудована, як звичайно, від сходу на захід, вона замикала забудовану частину княжого двору так, що був тільки вузький вхід край східної збочі гори та східної коротшої стіни церкви. Княжий терем міг стояти на площі позаду церкви. Увесь двірець був обведений частоколом, що обома кінцями дотикався коротших стін церкви. При східній коротшій стіні були в їздові ворота зі звідним мостом. Згаданий глибокий перекоп відокремлював княжий осідок від решти города та зміцнював оборонність двора, що був твердинею у твердині» (Чачковський 1932, с. 258). Важливим для подальших досліджень є опис залишків земляних конструкцій та системи водних перешкод городища. Дослідник також наводить топонімічні назви околиць Замкової гори.

Іншої версії розташування княжої твердині дотримувався видатний український археолог Ярослав Пастернак. Провівши у 1930 рр. дослідження в околицях Теревовлі, він дійшов висновку, що осідок теревовельських князів знаходився в сучасному селі Зеленче неподалік Теревовлі. Дослідник аргументував свою версію знахідками корчаг — амфор для вина, які зазвичай трапляються лише на визначних княжих городищах, та відсутністю знахідок княжої доби на Замковій горі (Пастернак 1968, с. 27). Я. Пастернак провів дослідження на місці церкви святих П'ятниць, в урочищі Попівщина, де було знайдено християнкопійон XI—XII ст. (Пастернак 1961, с. 651).

У 1956 р. в околицях Теревовлі проводила обстеження Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І.К. Свешникова, який, зокрема, стверджував, що «в північній частині с. Зеленче збереглися рештки земляного валу довжиною 150 м, який замикає трикутник, утворений р. Серет та Гнізна. На всій території села зустрічається велика кількість культурних решток XI—XII ст. (кераміка, кістки тварин). В урочищі «Загороди» (пн. частина села), крім уламків посуду, знайдено пряслице з рожевого овруцького шиферу, намистину з округлими жовтими «Очками» та підвіску з бронзової візантійської монети Іоанна I Цимісія (969—976)» (Свешников 1959, с. 11; 1957, с. 278—279).

Далі дослідник акцентує увагу на відкритому ним тілопокладному могильнику, який знаходився «біля моста через Серет, на лівому березі ріки. Орієнтовані головами на захід кістяки залягають на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. До цієї ж глибини сягає більш древній культурний шар слов'янського поселення XI—XII ст., на місці якого знаходиться могильник. На правому березі Серету, напроти гирла Гнізни, в урочищі «Замчище», обстежено невелике овальне укріплення, оточене земляними валами висотою до 3 м. На городищі зібрано зразки слов'янської кераміки XI—XIII ст.» (Свешников 1959, с. 11—12).

Результати розвідки, проведеної на території Теревовельського замку XVI ст., свідчать, що на Замковій горі та її околицях немає древньоруських пам'яток. Унаслідок цього дослідник, слідом за Я. Пастернаком, схилиється до думки, що літописна Теревовля знаходилася на території сучасного с. Зеленче (Свешников 1959, с. 12).

Цієї ж думки дотримувався П.О. Раппопорт, який на чолі загону з вивчення твердинь ІА АН СРСР у 1962 р. обстежував пам'ятку. Зокрема, він зосередив увагу на описі земельно-дерев'яних укріплень. За його свідченнями, вал більшого городища значною мірою розкопаний. Зберігся лише його фрагмент у північно-східній частині городища, що на час обстеження мав висоту близько 3 м, а рів перед ним — глибину 2 м. З північного заходу до цього захищеного майданчика прилягає інший, який простягнувся вздовж ріки та укріплений валом і ровом. Другий майданчик приблизно на 1,5 м

нижчий за перший. Загальна площа городища дещо більша 2 га (Раппопорт 1967, с. 24—25).

Навпроти головного городища, на правому березі р. Серет, знаходиться Мале городище. Воно лежить на пласкій місцевості, його форма близька до трикутника. Майданчик городища знаходиться дещо вище, ніж навколишні луки, та по периметру оточений валом. Розмір майданчика 70 × 30 м. На думку дослідника, обидва городища існували одночасно як єдиний військово-оборонний комплекс (Раппопорт 1967, с. 25). Ця розвідка має важливе значення для вирішення проблеми локалізації літописної Теревовлі, оскільки розглядає фортифікаційні споруди, що є невід'ємною складовою середньовічного міста.

Вагомі аргументи для вирішення дискусії про місцезнаходження княжої Теревовлі дали археологічні дослідження, проведені експедицією Інституту археології АН СРСР (керівники І.П. Русанова, Б.О. Тимошук) і Тернопільського краєзнавчого музею (керівник М.О. Ягодинська) в 1984 і 1986 рр. Як зазначав Б.О. Тимошук, «шурфування валів, збережених на Замковій горі, дали підстави для встановлення ряду фаз заселення гори та етапів спорудження її укріплень. Було встановлено, що Теревовля часу її першої згадки в літописі займала значну частину території (діаметром не менше 8 км) і складалася з трьох головних частин: дитинця, міського посаду і пригородів» (Тимошук 1985, с. 58). На його думку, «дитинцем міста була князівська фортеця, розташована на Замковій горі. Ця фортеця у X—XI ст. з напівного боку була оточена валом і ровом. Розкопки цієї оборонної лінії виявили житлово-господарські зруби шириною 3 м, що входили до конструкції валу. У приміщеннях зрубів знайдено кераміку XI ст. На укріпленому майданчику — подвір'ї князівської фортеці — збереглося 11 западин, які утворилися на місцях підвалів X—XI ст., що входили до конструкції наземних дерев'яних будинків. На жаль, більша частина цього культурного шару була знищена під час спорудження кам'яного замку XIV—XVII ст. Поруч з князівською фортецею знаходяться залишки великого поселення, де виявлено напівземлянкові житла X—XI ст.» (Тимошук 1988).

Цілеспрямовані роботи Прикарпатської експедиції дали змогу попередньо локалізувати й інші частини княжої Теревовлі. Так, міський посад X—XIII ст., за Б.О. Тимошуком, розташовувався біля підніжжя Замкової гори, на обох берегах р. Гнізни. Тут зберігся культурний шар княжої пори (Тимошук 1998, с. 126). «За 3 км від князівської фортеці, у заплаві, на обох берегах р. Серет, при злитті її з р. Гнізна, у с. Семенів збереглися земляні вали, що складають єдину систему. Це городище, у центрі якого знаходилася річка, слід вважати рештками пристані XI — першої половини XIII ст.» (Тимошук 1985, с. 58). Теорію Б.О. Тимошука підтримав згаданий вище дослідник І.К. Свешников (Свешников 1990, с. 105—107).

Розвідкові роботи, які проводив В. Черноус у серпні 1988 р., доповнили відомості про поширення культурного шару на території теперішнього міста (Черноус 1991, с. 101).

Упродовж 1996—1997 рр. на території замку дослідження проводила експедиція на чолі з Р.І. Могитичем та М.О. Ягодинською, яка дещо доповнила дослідження Б.О. Тимошука (Могитич 2000, с. 138).

Нагромадження археологічного матеріалу в міжвоєнний та повоєнний часи дало змогу фахівцям розпочати висвітлення суспільно-економічного розвитку княжої Теревовлі. Серед найважливіших розробок увагу привертають роботи Г.М. Власової (1962), О.О. Ратича (1959), М.О. Ягодинської (2000) та ін.

Так, бронзові вироби із с. Зеленче досліджував Г.М. Власова. Усі знахідки вона поділяє на предмети озброєння, прикраси, предмети релігійного культу; виявлено також кілька ливарних формочок і штампів. Підсумовуючи результати дослідження, автор визначила таку техніку виготовлення бронзових виробів із с. Зеленче: лиття в односторонніх та двосторонніх формах; штампування; пророблення різцем; чорніння, що свідчить про високу майстерність і розвиток художнього смаку галицько-волинських ремісників XI—XIII ст. (Власова 1962, с. 246—259).

Вироби зі скла досліджував В.В. Кропоткин (1957). Зокрема, він розглядає скарб скляних браслетів, знайдений у с. Зеленче.

Вироби з рогу та кістки досліджував О.О. Ратич (Ратич 1959). Учений зібрав колекцію відомих на той час виробів і класифікував їх залежно від функціонального призначення. Зокрема, автор описав близько 10 знахідок із с. Зеленче.

Стан розвитку техніки чорніння та декоративної інкрустації в Галичині розглядав З.А. Володченко. Зокрема, беручи до уваги бойові гирі, знайдені у с. Зеленче, дослідник стверджує, що галицькі майстри створили новий тип чорніння на новій технічній основі — залізі. Він зазначає, що в художньому плані їхні вироби не поступалися срібним речам з чорнінням, а в міцності орнаментованої обробки перевищували їх (Володченко 1953).

До проблематики давньоруських клейм на гончарних виробках на терені Західного Поділля звертається М.О. Ягодинська. У своєму дослідженні вона систематизує та класифікує їх (Ягодинська 2000).

Підіб'ємо підсумки викладеного матеріалу.

У XIX ст. зростає зацікавлення старовиною Теревовлі. Зокрема, з'являються дослідники, які намагаються простежити роль та значення міста в княжу добу. Проте їхній пошук обмежується писемними джерелами.

Паралельно з ними працюють археологи, які обстежують лише окремі пам'ятки, переважно курганні могильники.

У 1930 рр. деякі вчені проводять археологічні роботи на місці замку XVII ст. та на городищах у

с. Зеленче, внаслідок яких формуються дві основні гіпотези щодо розташування літописної Теревовлі. Згідно з першою, вона була на місці замку XVII ст. у м. Теревовлі (О. Цоловський, Л. Чачковський), за іншою — це два городища при злитті річок Серет та Гнізна в с. Зеленче (Я. Пастернак).

Розвідкові роботи на зазначених пам'ятках, проведені в 1950—1960 рр., децю доповнили відомості про давні часи Теревовлі, проте не внесли ясності у вирішення питання локалізації літописного міста.

Важливе значення для з'ясування цієї проблеми мали дослідження Б.О. Тимощука. Він запропонував розглядати питання локалізації літописної Теревовлі не через вузьке розуміння

міської території (міського дитинця), а шляхом охоплення усіх складових частин княжого міста. На наш погляд, такий підхід найбільш виправданий. Він дає змогу комплексно визначити структуру давньоруської Теревовлі. Проте, як показали дослідження городищ слов'янського часу на Українському Прикарпатті (Филипчук 1996, с. 160—161), планувальну і, як наслідок, соціальну структуру городищ упродовж IX—XIII ст. можна розглядати з позиції «полісної моделі», а саме: 1) розчленування слов'янського і давньоруського періодів у функціонуванні Теревовлі; 2) вивчення планувальної структури впродовж цих періодів крізь призму системи заселення Теревовлі та її найближчих околиць.

- Власова Г.М. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из с. Зеленче // *Материалы по археологии северного Причерноморья*. — 1962, Вып. 2.
- Володченко З.А. К вопросу о технике черни на Руси // *Краткие сообщения о докладах и исследованиях Института истории материальной культуры*. — М., 1953, Вып. 52.
- Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине. — М., 1871.
- Ільницький В. Стародавня Теревовля. — Львів, 1862.
- Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества. — Львів, 1852, Ч. I—II; 1855, Ч. III.
- Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.
- Кропоткин В.В. О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах северного Причерноморья и на Руси // *КСИИМК*. — М., 1957, Вып. 68.
- Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002.
- Літопис Руський. За Іпатським списком / Пер. Л. Махновця. — К., 1989.
- Могитич Р.І. Теревовля (штрихи історичної топографії) // *Археологічні студії*. — 2000, № 1.
- Пастернак Я. Теревовля // *Археологія України*. — Торонто, 1961.
- Пастернак Я. Стародавні часи Теревовельщини // *Історико-меморіальний збірник «Теребовельська земля»*. — Нью-Йорк—Сідней, 1968.
- Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. — Л., 1967.
- Ратич О.О. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // *Матеріали і дослідження з археології Галичини і Волині*. — К., 1959, Вып. 2.
- Свешников И.К. // *СА*. — 1957, № 4.
- Свешников И.К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр. // *Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр.* — Львів, 1959.
- Свешников И.К. Теревовля // *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. — К., 1990.
- Тимощук Б.О. Дослідження давньоруської Теревовлі // *Тези доп. VI Подільської істор.-краєзн. конф.* — Кам'янець-Подільський, 1985.
- Тимощук Б.А. Исследования в Теревовле // *АО 1986 г.* — М., 1988.
- Тимощук Б.О. Теревовль — місто Галицької Русі // *Галич і Галицька земля: 36. наук. пр.* — К., 1998.
- Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII—X ст. в Українському Прикарпатті: Дис. ... канд. істор. наук. — Львів, 1996.
- Чачковський Л. Княжий город Теревовля // *Життя і знання*. — 1932.
- Чорноус В.О. Розвідкові роботи у Теревовлі та Микулинцях Тернопільської області // *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. — Львів, 1991.
- Ягодинська М.О. Давньоруські клейма західного Поділля // *Археологічні студії*. — 2000, № 1.
- Czolowski A. Dewne Zamki i Twardze na Rusi Halickiej. — Lwow, 1892.
- Czolowski A., Janusz B. Przeslsc I zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. — Tarnopol, 1926.
- Czolowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. — Lwow, 1935.
- Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej // *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. — Krakow, 1900, T. 4.
- Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zlozonych w Akademii Umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r.1876 // *Zbior wiadomosci do Antropologii Krajowej*. — Krakow, 1877, T. 1.
- Kopernicki J. O Koscich i czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych // *Zbior wiadomosci do Antropologii Krajowej*. — Krakow, 1877, T. 1.

Одержано 21.11.2003